

Леонідас Донскіс

Сучасність у кризі.

Діалог про культуру
причетності

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2022

Leonidas Donskis

Modernity in Crisis: A Dialogue on the Culture of Belonging

New York
Palgrave Macmillan, 2011

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»

Леонідас Донскіс

Сучасність у кризі.

Діалог про культуру причетності

Переклад Наталії Комарової

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2022

УДК 130.2:32.01:821.09

Д676

Переклад з англійської: Наталія Комарова

Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»

Донскіс Леонідас.

Д676 Сучасність у кризі. Діалог про культуру при-
четності / пер. з англ. Наталі Комарової. – К.: ДУХ
І ЛІТЕРА, 2022. – 320 с. (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРО-
ТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).

ISBN 978-966-378-945-3

Критичне дослідження Леонідаса Донскіса постмодерністської три-
воги, страху, байдужості, нав'язливого пошуку уваги, зникнення
меж приватності та публічного простору. Книга пропонує глибоке
розуміння того, що її автор називає проблемною ідентичністю, а та-
кож культурного канону, ослабленого почуття належності та інфля-
ції ключових політичних концепцій. Поеднуючи політичну теорію та
філософію культури, книга викриває напругу між мисленням і дією,
політикою та літературою, владою та опозицією у постмодерністсь-
кій політиці та культурі. Полемічна книга східного європейця, що
порушує головні питання сучасної європейської культурної ідентич-
ності та політичного існування.

УДК 130.2:32.01:821.09

*Переклад книжки підтриманий
Литовським культурним інститутом*

First published in English under the title *Modernity in Crisis*;
A Dialogue on the Culture of Belonging by L. Donskis, edition: 1
This edition has been translated and published under license from
Springer Nature America, Inc.

Springer Nature America, Inc. takes no responsibility and shall not be made liable
for the accuracy of the translation.

На обкладинці використано зображення з ресурсу
Unsplash by Anne Nygard

Copyright © Leonidas Donskis, 2011

ISBN 978-966-378-945-3

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2022

ЗМІСТ

Подяки	8
Передмова	10
1. Проблемна ідентичність, або Європейський канон і дилеми пам'яті	18
2. Секрети, таємниці, змови та мистецтво	74
3. Східна Європа після комунізму: ідентичність і моральність у прикордонному регіоні.....	133
4. Криза сучасності та доба анестезії, або Життя за Зигмунтом Бауманом.....	211
5. В ім'я цивілізації, або Нові форми тривоги та туги.....	261
Цитовані джерела.....	303
Показчик	311

*Зигмунту Бауману – з усією моєю вдячністю,
симпатією та любов'ю*

«Вони – люди як люди. Люблять гроші, але ж це завжди було... Людство любить гроші, хоч би з чого вони були зроблені – зі шкіри, з паперу, з бронзи чи золота. Ну, легковажні... ну що ж... і милосердя іноді стукає в їхні серця... звичайні люди... зрештою, нагадують колишніх... квартирне питання лише зіпсувало їх...».

«Ви завжди були палким проповідником тієї теорії, що після відтинання голови життя в людині припиняється, вона перетворюється на золу і йде в небуття. Мені приємно повідомити вам, в присутності моїх гостей, хоч вони й слугують доказом геть іншої теорії, що ваша теорія і солідна, і дотепна. Втім, усі теорії варті одна одної. Є серед них і така, згідно з якою кожному буде дано відповідно до віри його. Хай буде так! Ви йдете в небуття, а я радо вип'ю з чаші, на яку ви перетворюєтеся, за буття».

Михайло Булгаков, Майстер і Маргарита

«Chi son'io tu non saprai» (Хто я – ти не дізнаєшся).

Лоренцо да Понте/Вольфганг Амадеус Моцарт

«Нам бракує спільності, бо бракує безпеки – якості, яка є вирішальною для щасливого життя, але яку світ, де ми живемо, дедалі неспроможніший нам запропонувати й дедалі неохочіше нам обіцяє... Незахищеність впливає на всіх нас, занурених, так би мовити, в мінливий і непередбачуваний світ дерегуляції, гнучкості, конкуренції та ендемічної невизначеності, але кожен із нас переживає тривогу самотійно, як приватну проблему, як наслідок власних недоліків і випробування нашої особистої кмітливості та спритності. Нам доводиться, за уїдлигим висловом Ульріха Бека, шукати біографічні рішення системних суперечностей, шукати індивідуального порятунку від спільних турбот. Ця стратегія навряд чи дасть результати, яких ми прагнемо, бо корені незахищеності залишаються тими самими; мало того – саме звернення до наших індивідуальних розумових здібностей і ресурсів додає світу тієї непевності, якої ми хочемо уникнути».

*Зигмунт Бауман,
Спільність: Пошук надійності в непевному світі*

ПОДЯКИ

Велику вдячність за підтримку, розумні поради та допомогу в осмисленні справи мого життя я висловлюю моєму дорогому другові Зигмунту Бауману, почесному професору соціології Лідського університету (Велика Британія), одному з найвидатніших мислителів нашого часу. Він став моїм головним натхненником і джерелом моєї віри в себе, в свою роботу та мого розуміння сенсу життя. Крім усього цього, він передбачав і розпізнавав нові траєкторії моєї думки. Сам я цього не міг би зробити.

Я також глибоко вдячний моєму дорогому другові Роберту Гінзбергу, почесному професору філософії Пенсильванського університету, за підтримку, тонке передчуття нових форм мого професійного життя та праці й за безцінні уроки мистецтва написання наукових праць. Він подарував мені друге академічне життя, давши змогу увійти до англомовного світу наукового писання та редагування.

За тривалий фаховий діалог, цінні поради та критику я дякую своєму колезі Сігурду Скірбекку, почесному професору соціології Університету Осло (Норвегія).

Сердечна подяка також Лені Пастернак, директорці Балтійського центру письменників і перекладачів у Вісбю (Швеція), за люб'язний дозвіл плідно попрацювати в цьому Центрі, що дозволило додати останні штрихи своїй книжці.

Окремі частини розділу 1 вже були опубліковані в статті L. Donskis, «The European Cultural Canon and the Predicaments of Memory Politics», у: I. van Hamersveld, A. Sonnen (eds.), *Identifying with Europe: Reflections on a Historical and Cultural Canon for Europe*; Amsterdam:

Boekmanstudies, EUNIC and SICA, 2009, 103–126 (ISBN: 978-90-6650-097-6). Я дякую Інеке ван Гамерсфельд, Артурові Зоннену та Фундації Букмана за дозвіл включити в книжку частини цього матеріалу.

Деякі частини розділу 2 увійшли до опублікованої раніше статті L. Donskis, «Secrets, Mysteries, and Art» у виданні: T. Airaksinen, M. J. Holler (eds.), *Homo Oeconomicus* 26 (1) Munich, ACCEDO-Verlag, 2009, 97–121 (ISBN: 978-3-89265-070-6). Я вдячний колегам Тімо Айраксінену, професору філософії Гельсінського університету, та Манфреду Голлеру, професору економіки з Інституту соціоекономіки Гамбурзького університету (запрошених редакторів цього спеціального випуску часопису *Homo Oeconomicus*), за їхній люб'язний дозвіл включити до книжки цей матеріал. Крім того, щиро дякую професорам Айраксінену та Голлеру за їхні цінні поради, які дуже допомогли мені в роботі над книгою.

Дякую також своєму дорогому колезі Оллі Лоукола, доцентові філософії Гельсінського університету, за його критичні зауваження та надихаючі пропозиції.

Я глибоко вдячний Міколасу Друнзі, литовському філософу, перекладачу та журналісту, за його переклад з литовської на англійську мову мого неопублікованого нарису, присвяченого Зигмунту Бауману. Цей нарис ліг в основу розділу 4.

Дякую Альбіні Струнзі та Даріусу Дж. Россу за переклад частин розділу 3 з литовської на англійську мову.

Дякую всім добрим людям у видавництві Palgrave Macmillan, з якими я мав честь і задоволення працювати над своєю книгою.

І, нарешті, маю висловити глибоку вдячність своїй дружині Йоланті за її незмінну любов і підтримку, які були вкрай необхідні мені під час роботи над цією книжкою.

ПЕРЕДМОВА

У 1992 році, невдовзі після розпаду радянської імперії, Френсіс Фукуяма опублікував книгу під назвою «Кінець історії і остання людина», у якій передбачив майбутнє, вільне від ідеологічних битв. Західні ідеали – ліберальна демократія, вільний ринок і права людини – вочевидь здобули визнання в усьому світі, принаймні як стандарти сучасного суспільства. Впродовж наступних двох десятиліть деякі події поставили цю оптимістичну картину світлого майбутнього під сумнів. Останнім часом ми пережили економічну кризу, яка продемонструвала, що процвітання та загальний добробут не є автоматичним наслідком вільної ринкової економіки. Ми стали свідками поступового зсуву політичної влади від американської супердержави до нових держав в Азії та деінде, й не всі вони підтримують західні ідеали демократії. Ми побачили приклади народної зневіри та протестів (у тому числі в деяких європейських країнах) проти наддержавної бюрократії, яка в ім'я загальних принципів прав людини скасовує рішення, ухвалені місцевими демократіями. А головне – ми почули науково обґрунтовані прогнози щодо майбутнього в умовах всесвітнього екологічного дисбалансу, що не коригуються адекватно жодною із сучасних політичних ідеологій. Окрім того, ми стали свідками низки симптомів культурної кризи, в тому числі в країнах, які вважаються лідерами сучасної демократії: від безпосередніх протестів до мистецьких проявів, від антиутопічної літератури до випадків кризи людської особистості та статистики самогубств. На думку французького соціолога Еміля Дюркгейма, кількість самогубств серед населення може бути наслідком розладнаної, аномічної культури. Останніми роками в Литві зафіксовано найвищі в Європі показники самогубств.

Леонідас Донскіс – литовець. Він є філософом, політологом, фахівцем з інтелектуальної історії та політичним оглядачем, а також членом Європарламенту. Я познайомився з ним, коли входив до делегації скандинавських країн, якій було доручено оцінити статті, написані прибалтійськими науковцями протягом десятиліття після 1989 року. Моїм завданням було прочитати й оцінити все, що написали за ці роки англійською та німецькою мовами литовські соціологи. Мене тоді вразило, що багато що з цього не дуже вписувалося в широкую картину звільненої країни. Водночас я виявив значний брак адекватних теоретичних інструментів для аналізу їхнього досвіду та надання йому такої форми, яка зробила б їхні дані цікавими для соціологів в інших країнах світу.

Були в мене й інші контакти з професором Донскісом. Як і я, він є членом Міжнародного товариства порівняльних досліджень цивілізацій і активно цікавиться сучасним станом європейської цивілізації. Йому добре відома позиція соціологів щодо індивідуальної сплутаної ідентичності: поширеність таких характеристик має розглядатися у взаємозв'язку з надіндивідуальним станом культури. У своїх спробах описати кризу сучасної цивілізації Донскіс звертається не лише до політичних та економічних даних, а й часто посилається на мистецькі твори та літературні тексти, наводячи різні візії.

Зазвичай від імені європейської цивілізації виступають науковці з великих держав Європи – Англії, Франції, Німеччини, – а маленькі держави часто вважаються провінційними. Однак це не завжди так. Коли йдеться про великі проблеми, малі держави не завжди спираються лише на свої національні традиції. Про це свідчить і широкий просторово-часовий спектр авторів, що згадується в дослідженні Донскіса. Як литовець, Донскіс вважає себе також представником Центральної Європи. У цій книзі він пише: «Західноєвропейські та північно-

американські інтелектуали навряд чи можуть сподіватися на плідний діалог зі своїми центральноевропейськими колегами, коли йдеться про рухи прихильників миру або соціалістичну ідею. Те, що для Західної Європи та Північної Америки виглядає як альтернативний і гуманний проєкт сучасності, для мешканців Центральної Європи є просто історичною раною, всебічно дослідженим хибним шляхом, порожньою обіцянкою сучасності з людським обличчям». Далі він говорить про Центральну Європу як Європу Будапешта, Праги, Братислави, Відня, Любляни, Варшави, Кракова, Львова та Вільнюса.

Люди з цієї частини Європи не так орієнтовані на англійську мову, як мешканці країн, що межують із Північним морем. Я, наприклад, був дуже здивований, коли минулого року їхав експресом «Густав Малер» з Відня до Праги і помітив, що всі інструкції у вагонах надруковані п'ятьма європейськими мовами, але англійської серед них немає.

Люди з країн Балтії пережили іноземну окупацію, не відому більшості людей Західної Європи. Цей бекграунд міг спричинити надто високі очікування, пов'язані зі звільненням від радянської влади та вступом до ЄС. Незважаючи на це, варто відзначити, що згідно з опитуваннями, проведеними Райтом у Литві в 2004 році, 34,2% респондентів назвали 1990–2004 рр. найсумнішим періодом в історії країни. Радянському періоду таку характеристику дали лише 29,7%, а попередньому царському – лише 22,7% опитаних.

Згідно з іншими соціологічними опитуваннями, людям у цій частині Європи часто притаманне сильне відчуття безпорадності, фатальності й неспіху, до якого додається дедалі більша ворожість до ліберальної демократії та демократичних інститутів. Чимало литовців віддають перевагу авторитарному лідеру замість парламентської демократії.

Така реакція змушує замислитися: чи дав ЄС своїм новим членам те, на що вони сподівалися? Через дедалі більшу еміграцію Литва втрачає багатьох молодих і висококваліфікованих людей. За останні два десятиліття країну залишили близько 500 тисяч осіб, які переїхали до США, Великої Британії, Ірландії та Західної Німеччини. Внаслідок цього країна втратила велику частку свого потенціалу, а сільська місцевість – перспективу швидшого економічного та соціального розвитку.

Невдачі з економіко-політичними планами не можуть дати повного уявлення про те, що стоїть за поширенням там відчуттям кризи. Європейська спільнота, мабуть, теж припустилася помилки, запропонувавши новим членам культуру смислу та причетності. Безперечно, це нелегке завдання – передати культуру європейської цивілізації в такий спосіб, аби вона змогла відтворити ідентичність такого роду. Зробити культуру політичним пріоритетом у публічних дискусіях – складне завдання. Презентувати зв'язний образ європейської цивілізації – мабуть, ще складніше.

Донскіс запитує: «Чи не втрачаємо ми, європейці, нашу спільну історичну і цивілізаційну ідентичність? Чи не загрожує Європі втрата її головних цінностей (як спадок і присутність класичної античності, християнство та виклик Просвіти, що переплітаються й доповнюють одна одну в сузір'ї, яке ми звемо Європою) та її культурної ідентичності? Чи не перебуваємо ми в процесі знецінення давньогрецької філософії, римського права та політичних інститутів, середньовічних університетських традицій разом із унікальними соборними містами та політичного, морального й естетичного індивідуалізму як об'єднувальних принципів сучасної Європи?».

Європейська цивілізація в якомусь сенсі воює сама з собою. Те, що ми називаємо античністю, середньовіч-

чям і Новим часом, можна уявити як різні кімнати з різними стінами та вікнами, з яких відкриваються суперечливі картини світу. І все ж таки між цими кімнатами є двері, навіть якщо вони не завжди помітні. Макс Вебер – перший серед соціологів, хто вказав на середньовічну теологію і філософію як на засновки для пояснення спроможності європейської цивілізації сприяти розвитку експериментальної науки, яких не знайти в жодній іншій цивілізації. Інтелектуальні зв'язки тут можна простежити від Аристотеля через Ніколя Орезма до Ісаака Ньютона.

Історія ментальності, навіть у її найдивніших формах, теж може дещо розповісти нам про такі зв'язки. Як приклад, Донскіс наводить суд, що відбувся в 1474 році в місті Базель над півнем, обвинуваченим в ненормальності. Такі суди над тваринами, безперечно, спиралися не на науку. Але вони демонстрували ментальність обвинувачів, рішуче налаштованих виявити за допомогою експериментальних випробувань, чи відповідають підозрювані тварини й природні явища назагал тому, що вважається їхньою справжньою або законною природою. Від такої ментальності можна провести лінії і назад, до античності, і вперед, до закладення підвалин експериментальних наук. Як каже Донскіс, «кримінальні та наукові дослідження, схоже, вирости з одного коріння. Незаконна природа мала бути виявлена, науково та юридично кваліфікована й покарана, або ж і з нею належало вчинити у відповідності з панівною парадигмою державного ладу. Світ треба було звільнити від чар, як це зробив би Макс Вебер, а його таємниці пояснити». Ця програма звільнення від чар приводить нас до питання, наскільки образливою може бути наукова раціональність і чи можлива цивілізація без міфів, ідеологій і релігії. Моя власна відповідь на це останнє питання

буде «ні», бо років п'ятдесят свого життя я присвятив прочитанню кількох сотень книжок на цю тему.

Донскіс наводить багато прикладів народних пояснень, що претендують на науковість, раціональність і здатність пролити світло, але з точки зору аналітика належать радше до міфічно-ідеологічної сфери, як-от теорії змов та історичний детермінізм.

Аби відокремити гадану науку від науки справжньої, що спирається на експерименти, нам потрібні аналітичні інструменти. Те саме може знадобитися й для відокремлення міфів від ідеологій, а їх обох – від релігії або інституціоналізованих світоглядних систем. Подібний інтелектуальний аналіз відіграватиме важливу роль у сучасній цивілізації – не з метою виключити все, що не походить від якоїсь універсальної науки, а для належної класифікації та необхідного контролю та усунення зловживань.

Якщо ми погодимося з тим, що існують структурні підстави очікувати виявлення міфів, ідеологій і світоглядних систем у кожній цивілізації, то критичний підхід полягатиме в тому, щоб сказати щось про добре чи погане функціонування різних культурних форм у зіткненні з різними викликами. Ми можемо сподіватися на виявлення нових ідеологій замість старих, відкинутих як тоталітарні або негуманні. Ми можемо очікувати нових міфів, наприклад, про неминучий розвиток, який приведе до загального добробуту, коли втрачається довіра до старих утопій. І можемо розраховувати на виявлення нових світоглядних систем, що претендують бути вищими за розбіжності, якщо колишні релігійні традиції приватизуються.

У своїй книжці *Dysfunctional Culture: The Inadequacy of Cultural Liberalism as a Guide to Major Challenges of the 21st Century*, на яку покликається Донскіс у розділі 5, я висловлюю думку, що не можна дозволити перебрати

на себе статус беззаперечних світоглядних систем ні версії Декларації прав людини ООН 1948 року, ні новішої європейської версії, й наводжу певні аргументи. Попри всі моральні засоби доброї політики, що походять від цих декларацій, вони формулювалися для людей з певними поглядами, типовими для періоду, коли перспектива війни та тоталітарні режими вважалися головною проблемою людства. Той період ще не стикався з прикритими проблемами екологічного дисбалансу, соціальної атомізації, неадекватної репродуктивності та браку мотивуючих ідей. Сьогодні ми живемо за іншої доби. Безперечно, ми потребуємо посилень на моральні кодекси на рівні, вищому за будь-яку окрему цивілізацію. Я виступав за європейську філософську традицію природних прав як більш доречну з цього погляду, ніж політична, інспірована Америкою декларація ООН 1948 року та її пізніші варіанти. Але назагал мусимо визнати, що в основі пристосування людини лежать розмаїття і відбір. Культури в різних частинах світу спираються на частково різні цивілізації. Це передбачає певну повагу до способів, у які люди в інших частинах світу намагаються підтримувати моральний порядок. Це передбачає також право європейців зберігати свою культуру, навіть якщо її не скрізь сприймають. Як приклад морального розмаїття на рівні цивілізацій можна навести різницю між етикою індивідуального сумління і почуття провини та етикою, що базується на колективній честі та суспільному соромі. Індивідуалістична етика Заходу не є універсальною. Вона не є також для людини лише питанням вибору. В культурному плані вона добре поєднується і з християнським уявленням про людину, і з певною раціональністю. Це треба чітко зазначати, коли йдеться про передання європейської ідентичності наступним поколінням.

На перший погляд твердження, що всі культури треба вважати рівними й що Декларація загальних прав людини ООН нас об'єднує, виглядає толерантним підходом. Але в політичній практиці така орієнтація може призвести до згубних рішень. Показовий приклад – конфлікти на Близькому Сході між групами із західною та східною орієнтаціями, не здатними зрозуміти позицію іншої сторони.

Вважати західну культуру універсальною хибно, аморально й небезпечно, пише Семюел Хантінгтон у своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» (*The Clash of Civilizations*). Така заява може слугувати вагомою поправкою для людей, які гадають, що їхня власна орієнтація вільна від упереджень. Але навіть така позиція може потребувати застережень. Зовсім не є очевидним те, що ми створюємо кращий світ, проголошуючи рівність між усіма культурами.

Навіть якщо я не погоджуюся з деякими поглядами Леонідаса Донскіса, це пов'язано не так із розбіжностями наших думок, як із розходженнями між позиціями, що висловлюються в соціології, і тими, які можна виявити в літературі та політичній філософії. Загалом думаю, що численні посилання Донскіса на сучасну та давнішу літературу радше доповнюють соціологічні теорії, ніж суперечать їм. Тому вважаю цю книгу його вагомим особистим внеском у поточну дискусію.

Сігурд Скірбекк, почесний професор соціології
Університет Осло, Норвегія